

Kieźel, Bogusław

Religijność społeczeństwa współczesnej Brazylii

Studia Teologiczne 29, 351-368

2011

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

KS. BOGUSŁAW KIEŻEL

RELIGIJNOŚĆ SPOŁECZEŃSTWA WSPÓŁCZESNEJ BRAZYLI

Treść: Wstęp; 1. Przynależność religijna ludności Brazylii; 2. Zmiany religijności w społeczeństwie brazylijskim; 2.1. Intensywność zmian w obrębie grup wyznaniowych; 2.2. Motywacje wyboru aktualnego wyznania (religii); 2.3. Wiąż z katolicyzmem; 2.4. Praktyki religijne w warunkach zmienionej religii; 3. Fenomen ludzi „bez religii”; 4. Udział społeczeństwa w praktykach religijnych afro-brazylijskich; Podsumowanie.

Wstęp

Kształtowanie się kultury społeczeństwa Brazylii, uwzględniające biologiczne i kulturowe wymieszanie się ludności pochodzenia europejskiego, tubylczych Indian oraz różnych ludów i grup etnicznych pochodzenia afrykańskiego, zawiera także wymiar religijny.

Ewangelizacja, prowadzona w Brazylii od XVI wieku przez misjonarzy katolickich, zaowocowała przyjęciem wiary chrześcijańskiej przez większość ludności zamieszkującej ten kraj.

Afrykańskie wartości kulturowe i religijne, reprezentowane przez niewolników i ich potomków, uczestniczyły w kształtowaniu się w Ameryce Łacińskiej i na Karaibach różnych form religijności. W opinii Valdeliego Carvalho pierwotna forma religijności brazylijskiej zaczęła się kształtować poprzez spotkanie katolicyzmu z religiami tubylczymi i afrykańskimi, w mniejszym stopniu zaś z protestantyzmem czy judaizmem¹.

W II połowie XIX wieku rozwinął się w Brazylii spirytyzm Allana Kardeca (pseudonim francuskiego naukowca, Hipolita Rivaila, twórcy doktryny spirytyzmu). Dzisiaj uznaje się Brazylię za kraj o największej ilości członków spirytyzmu na świecie.

¹ V. CARVALHO DA COSTA, *Umbanda. Os 'seres superiores' e os orixás/santos. Um estudo sobre a fenomenologia do sincretismo umbandístico na perspectiva da Teologia Católica*, São Paulo 1983, vol. 1, s. 87 – 92.

Pod koniec XIX wieku i na początku wieku XX w brazylijską przestrzeń religijną wpisały się inne praktyki, jak: ezoteryzm, antropozofia, teozofia. W obszarze brazylijskich praktyk religijnych pochodzenia afrykańskiego najbardziej rozwinęły się: umbanda i candomblé. Niewolnicy afrykańscy, od samego początku istnienia w Brazylii, gromadzili się na sprawowanie swych obrzędów i rytuałów kultowych. Dopiero jednak od 1830 roku, w Engenho Velho, oficjalnie datuje się pojawienie się candomblé. Tam właśnie trzy afrykańskie niewolnice: Iyá Dêta, Iyá Kalá e Iyá Nassô, utworzyły pierwszy ośrodek kultu candomblé, tzw. *terreiro*².

Proces kolonizacji w Brazylii zaowocował różnorodnością praktykowanych religii i wyznań wśród ludności białej, tubylców oraz potomków ludności afrykańskiej. Katolicyzm, jako dziedzictwo portugalskiej kolonizacji, był oficjalną religią państwową aż do ogłoszenia Konstytucji w 1891 roku. Brazylia, nazywana „największym katolickim krajem świata”, charakteryzowała się w obszarze religijności społeczeństwa także występowaniem innych, niż katolickie, praktyk religijnych.

Wyznawcy protestantyzmu, przeniesionego do Brazylii przez niemieckich imigrantów osiedlających się w południowej części kraju (m.in. stany: Santa Catarina, Rio Grande do Sul), czy też wyznawcy religii Dalekiego Wschodu (szczególnie Japończycy, którzy osiedlili się przede wszystkim w stanie São Paulo), stanowili do początku lat 80. XX wieku niewielką, choć stałą pod względem procentowym grupę społeczeństwa Brazylii.

Pod koniec lat 80. XX wieku daje się zaobserwować rozwój nowej przestrzeni w religijności Brazylijczyków – praktyk religijnych wywodzących się z tradycyjnych religii Jorubów z Afryki. W rozwój tych form religijnych włączeni zostali – przybyli z Nigerii – *babalaôs*: kapłani systemu religijnego *Ifá* – *Orunmilá*. Warto w tym miejscu wspomnieć o ośrodku *Oduduwa Templo dos Orixás* znajdującym się w Mongaguá (stan São Paulo). Przewodzi mu babalorisza Sikiru King Salami. Ośrodek gromadzi przywódców różnych grup religijnych pochodzenia afrykańskiego. Celem spotkań jest stała formacja religijna kierowników ośrodków kultu oraz sprawowanie ceremonii na cześć *Ifá*-*Orunmilá*, *Iyami Oxorongá* e *Egungun*, jak też i innych oriszów³.

---

² E. CARNEIRO, *Religiões Negras. Negros Bantos*, Rio de Janeiro 1991 (3.ed.), s. 31.

³ Informacje nt. rozwoju praktyk *Tradycyjnych Religii Jorubów* w Brazylii pochodzą z obserwacji własnych i kontaktów osobistych autora z babaloriszą SIKIRU KINGIEM SALAMI. S.K. SALAMI jest doktorem socjologii Uniwersytetu w São Paulo.

W niniejszym artykule przeanalizowane zostanie zagadnienie religijności współczesnego społeczeństwa Brazylii: przynależność religijna społeczeństwa Brazylii i zachodzące zmiany w obszarze religijności Brazylijczyków; więź społeczeństwa Brazylii z katolicyzmem; fenomen wzrastającej liczby ludzi określających siebie jako „bez religii”; scharakteryzowane zostaną praktyki religijne Brazylijczyków w warunkach zmienionej religii, jak również przeanalizowany zostanie udział społeczeństwa Brazylii w praktykach religijnych afro-brazylijskich.

Bazę źródłową do niniejszej analizy stanowią badania przeprowadzone podczas spisu powszechnego 2000 roku (Censo 2000), badania prowadzone przez CERIS⁴ na zlecenie *Konferencji Krajowej Biskupów Brazylii* (CNBB), jak też częściowe dane pochodzące ze spisu powszechnego 2010 roku. Te ostatnie, z przyczyn obiektywnych, dostarczają tylko niektórych danych, bowiem pełnego opracowania wyników spisu dokonanego w Brazylii w 2010 roku należy spodziewać się w drugiej połowie 2012 roku.

1. Przynależność religijna ludności Brazylii

W roku 2005 opublikowano wyniki badania przeprowadzonego przez CERIS na zlecenie CNBB (*Conferência Nacional dos Bispos do Brasil – Konferencja Krajowa Biskupów Brazylii*). Celem zasadniczym badania było przedstawienie motywacji oraz charakterystyki zmian religijności, jakie zachodzą w społeczeństwie brazylijskim⁵.

Badanie rozpoczęto w kwietniu 2004 roku. Uzyskane wyniki przekazano do CERIS w sierpniu 2004 roku. Badaniem objęto osoby powyżej 17 roku życia. Uzyskano 2870 odpowiedzi z 23 miast – stolic poszczególnych stanów Brazylii oraz 27 municypiów (powiatów). Łącznie w badaniu uczestniczyło 50 municypiów⁶.

W ramach badania pojawił się początkowo zamiar przeprowadzenia ankiety w poszczególnych stolicach stanowych Brazylii i w wielkich mu-

---

⁴ CERIS – *Centro de Estatística Religiosa e Investigações Sociais* (Centrum Statystyki Religijnej i Badań Społecznych).

⁵ IBGE (Instytut Brazylijski Geografii i Statystyki) w dniu 8 maja 2000 r. opublikował wyniki spisu powszechnego w Brazylii (tzw. Censo 2000).

⁶ Nie uzyskano wyników z następujących stolic: Aracajú (SE), Porto Velho (RO), São Luis (MA), Vitória (ES). Zob. PESQUISA CERIS/CNBB: *Mobilidade religiosa no Brasil – 2005*, [w:] CONFERÊNCIA NACIONAL DOS BISPOS DO BRASIL, 43. ASSEMBLEIA GERAL. Itaiaci-Indaiatuba, 9 a 17 de agosto de 2005.

nicypiach (powiatach). W procesie spływania odpowiedzi okazało się, że nie uzyskano oczekiwanej liczby ankiet, a jakość tych, które docierały, nie zawsze spełniała przyjęte w badaniu normy. Nie pozwoliło to ośrodkom badawczym na zrealizowanie wszystkich zamierzonych celów. Niemniej jednak uzyskane dane pozwoliły na ocenę ogólnych tendencji, jakie zauważa się obecnie w życiu religijnym oraz zmianach religijności zachodzących w społeczeństwie brazylijskim.

Wśród wyników badań znajdują się także dane odnoszące się do religijności społeczeństwa Brazylii. Zmiany religijności w mniejszym stopniu dotyczą ludzi przyznających się do katolicyzmu (większość Brazylijczyków), natomiast w znaczący sposób odnoszą się do mniejszości religijnych w tym kraju.

Należy zauważyć, iż zebrane dane statystyczne mają swoją względną wartość z racji na następujące czynniki:

- występujący silny synkretyzm religijny w obszarze praktykowanych kultów,
- podwójna lub potrójna przynależność religijna,
- duże prawdopodobieństwo ukrywania przy badaniach statystycznych faktu wielorakiej przynależności religijnej.

Zasadniczą przynależność religijną w Brazylii możemy ująć w następujące grupy⁷:

- katolicy – 73,8% (125mln); w 1991 roku – 83,3% (121,8mln),
- ewangelicy – 15,4% (26mln); w 1991 r. – 9,0% (13mln),
- bezwyznaniowcy („*sem religião*”) – 7,3% (12,3mln); w 1991 r. – 4,8% (7 mln),
- wyznawcy religii afro-brazylijskich (różnych kultów) – 0,34% (około 571329 tys.)⁸.

Warto zauważyć, iż np. ilość członków umbandy niektórzy szacują na około 6 mln w ponad 100 tys. ośrodków kultu⁹. W latach 80. XX wieku,

⁷ Zob. A. ANTONIAZZI, *As Religiões no Brasil Segundo o Censo de 2000*, [w:] *Revista de Estudos da Religião* 2(2003), Ano 3, s. 75. Powyższe dane dotyczą badań z 2000 r. Po zakończonym spisie powszechnym w 2010 r. (Censo 2010) nie opublikowano jeszcze danych nt. religijności społeczeństwa Brazylii.

⁸ Warto zwrócić uwagę na opinię R. Motta, który – odnosząc się do danych szacunkowych *szango* w stanie Pernambuco – wskazuje na istnienie około 10 tysięcy ośrodków kultowych w Recife. Zakładając, że każdy z nich liczy średnio 20 osób, daje to liczbę około 200 tysięcy członków. Zob. R. MOTTA, *Religiões afro-recifenses. Ensaio de classificação*, [w:] C. CAROSO & J. BACELAR (org.), *Faces da Tradição Afro-Brasileira. Religiosidade, Sincretismo, Anti – Sincretismo, Reafrikanização, Práticas Terapêuticas, Etnobotânica e Comida*, Rio de Janeiro/Salvador 1999, s. 17 – 18.

⁹ S. PIŁASZEWICZ, *Religie i mitologia Czarnej Afryki. Podręcznik encyklopedyczny*, Warszawa 2002, s. 238.

tylko w stolicy stanu Bahia (Salwador) liczącej w 1980 roku 2 mln mieszkańców, istniało zarejestrowanych 1500 ośrodków kultu (nie licząc tych nie zarejestrowanych)¹⁰.

Analiza danych statystycznych, odnoszących się do przynależności religijnej społeczeństwa Brazylii, wskazuje na znaczącą jej dynamikę na przestrzeni ponad pół wieku.

Procentowy wykaz przynależności religijnej w Brazylii na przestrzeni ponad pół wieku ilustruje poniższa tabela (Tabela 1)¹¹:

Religia	1940 r.	1950 r.	1960 r.	1970 r.	1980 r.	1991 r.	2000 r.
Katolicy	95,3 %	93,7 %	93,1 %	91,1 %	89,3 %	83,3 %	73,8 %
Ewangelicy	2,6 %	3,4 %	4,0 %	5,8 %	6,6 %	9,0 %	15,4 %
Inne religie	1,9 %	2,4 %	2,4 %	2,3 %	2,5 %	2,9 %	3,5 %
Bez religii	0,2 %	0,5 %	0,5 %	0,8 %	1,6 %	4,8 %	7,3 %
Całość [#]	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %

Nie zawiera przynależności religijnej nie zadeklarowanej i nieokreślonej. TAMŻE, s. 20.

W kontekście zmienności praktyk religijnych w Brazylii warto zwrócić uwagę na badania, które przeprowadził m.in. *Institut Gallupa* w 1988 i 1990 roku¹². Według uzyskanych wówczas badań katolicy stanowili 62% ludności Brazylii, inne religie – 19% oraz bezwyznaniowcy – 19%. Na postawione w badaniu pytanie: „Do jakiej przynależysz religii?” uzyskano następujące rezultaty: katolicy – 76,2%, inne religie – 14,6%, bez religii – 9,2%.

Analiza danych statystycznych, odnoszących się do deklarowanej przynależności religijnej ludności Brazylii, wskazuje na zmniejszanie się o około 1% w skali roku ludności przynależącej do Kościoła katolickiego¹³. Tendencje sekularyzacyjne, zarysowujące się w społeczeństwie brazylijskim,

¹⁰ CARLOS E. MARCONDES DE MOURA (org.), *Olôdrisã. Escritos sobre a religião dos orixás*, São Paulo 1981, s. 24.

¹¹ A. FLÁVIO PIERUCCI, „Bye bye, Brasil” - *O declínio das religiões tradicionais no Censo 2000*, [w:] *Estudos Avançados* 52, Vol.18, Setembro/Dezembro 2004, São Paulo 2004, s. 20.

¹² Zob. L.P. CARNEIRO, L.E. SOARES, *Religiosidade, estrutura social e comportamento político*, [w:] M.C.L. BINGEMER (org.), *O impacto da modernidade sobre a religião*, São Paulo 1992, s. 13-16.

¹³ Por. Tabela nr 1. Zob. także A. RICCARDI, *Przyszłość chrześcijaństwa*, [w:] *Najnowsza Historia Kościoła. Katolicy i Kościoły chrześcijańskie w czasie pontyfikatu Jana Pawła II 1978-2000*; (E. GUERRIERO I M. IMPAGLIAZZO, red.), Kraków 2006, s. 29-31.

w widoczny sposób w ostatnich dwudziestu latach XX wieku (lata: 1990-2000 w sposób szczególny), wpływają na wyraźny wzrost liczby wyznawców wspólnot ewangelickich. Niektórzy ów efekt tłumaczą tzw. „teorią racjonalnego wyboru”¹⁴.

W wyniku badań spisu powszechnego (Censo 2000), przeprowadzonego w 2000 roku, uzyskano następujący układ liczbowy i procentowy odnoszący się do poszczególnych religii i wyznań w Brazylii. Obrazuje to poniższa tabela (Tabela 2)¹⁵:

Religia	Liczba	Udział procentowy (%)
Katolicy	124976912	73,77
Ewangelicy	26166930	15,44
Protestanci	7159383	4,23
Zielonoświątkowcy	17689862	10,43
Inne grupy protestanckie	1317685	0,78
Spirytyści	2337432	1,38
Spirytualiści	39840	0,02
Afro-brazylijskie	571329	0,34
Umbanda	432001	0,26
Candomblé	139328	0,08
Żydzi	101062	0,06
Buddyści	245870	0,15
Innych orientacji	181579	0,11
Muzułmanie	18592	0,01
Hinduiści	2979	0,00

¹⁴ T. HEATON, P. BARRERA RIVERA, *A diversidade religiosa brasileira e suas dimensões sociais segundo o Censo do ano 2000*, [w:] *Estudos da Religião*, vol.23, nr 37, jul./dez. 2009, s. 129-145. Zob. www.metodista.br/revistas/revistas-ims/index.php/ER/article/viewPDFInterstitial, z dn.10.01.2011r., s. 130. Podstawowe założenia tej teorii są następujące: ludzie wybierają religię podobnie, jak czynią to z wyborem różnych towarów próbując przy tym zminimalizować swoje straty a osiągnąć jak największe korzyści. Prawdopodobny wzrost praktyk religijnych jest tym większy, im szerszy jest wachlarz ofert religijnych. Przyczyniają się do tego liczne propozycje w telewizji, radio czy internecie.

¹⁵ Źródło: IBGE, *População residente, por sexo e situação do domicílio, Segundo a religião, Censo Demográfico 2000*. Zob. A. FLÁVIO PIERUCCI, „Bye bye ,Brasil”, dz. cyt., s. 20.

Ezoteryści	67288	0,04
Religie tubylcze	10723	0,01
Inne wyznania	1978633	1,17
Bez religii	112330101	7,28
Przynależność wielowyznaniowa	382489	0,23
Całość	169411759	100,00

Powyższa tabela z danymi statystycznymi wskazuje na fakt, iż w Brazylii zachodzą stałe zmiany w obszarze religijności ze wskazaniem na rozwijający się proces zmian w tradycyjnych sektorach grup religijnych. Przykładem może być zmiana, jaka dokonała się w udziale procentowym ludności wyznania katolickiego (95,2% w roku 1940; 73,8% w roku 2000) i członków Kościołów ewangelickich (2,6% w 1940r.; 15,4% w 2000 r.).

Przynależność religijna w Brazylii, według spisu z 2000 roku, zarysowuje się różnie w zależności od regionów kraju. Wygląda ona następująco¹⁶:

- katolicy – największa ilość występuje w stanach północno – wschodnich (tzw. *Nordeste*): Piauí (91,3%), Ceará (84,9%), Paraíba (94,2%), Maranhão (83%) oraz w stanie Minas Gerais (78,8%);
- katolicy – najmniejszy procent znajduje się w stanach: Rio de Janeiro (57,2%), Rondônia (57,5%), Espírito Santo (60,9%);
- ewangelicy – najczęściej praktykujących jest w stanach: Rondônia (27,7%), Espírito Santo (27,5%), Roraima (23,6%), Rio de Janeiro (21%), Goiás (20,8%), Acre (20,4%);
- bez religii – najczęściej deklaruje się w stanach: Rio de Janeiro (15,5%), Pernambuco (10,9%), Bahia (10,2%), Espírito Santo (9,7%), Mato Grosso do Sul (8,5%) i Goiás (7,9%).

Szczegółową analizę dotyczącą grup religijnych afro-brazylijskich przeprowadzimy w dalszej części niniejszego opracowania. Innym niemniej interesującym zagadnieniem, związanym z przynależnością religijną w Brazylii, jest udział ludności w praktykach religijnych według różnych obrzędów kultowych. Według badań CERIS z 2002 roku (przeprowadzonych w 6 największych metropoliach Brazylii) prawie 25% ludności korzysta z więcej niż jednej religii, w tym 12,5% czyni to stale¹⁷.

¹⁶ A. ANTONIAZZI, *dz. cyt.*, s. 76.

¹⁷ A. ANTONIAZZI, *As Religiões no Brasil Segundo o Censo 2000, Revista de Estudos da Religião (REVER)*, 2 (2003), s. 76, [w:] www.pucsp.br/rever/rv2_2003/p_antoni.pdf, s.75-80, z dn.10.06.2004 r.

2. Zmiany religijności w społeczeństwie brazylijskim¹⁸

Według badań przeprowadzonych przez CERIS/CNBB (sierpień 2004 roku)¹⁹ wynika, iż 24% ludności zmieniało w swoim życiu wyznanie (religię). Pośród badanych 68,3% – nigdy nie zmieniło swej religii, a 8,2% – nie odpowiedziało na pytanie odnoszące się do tego zagadnienia. Zmienność religijna występuje w większości osób rozwiedzionych (52,2%) oraz będących w stanie prawnej separacji małżeńskiej (35,5%)²⁰.

Interesująco wygląda sytuacja zmienności religijności z racji na wiek badanych. Według CERIS/CNBB przedział procentowy zmian mieści się między 12 – 27%. Osoby w przedziale wiekowym: 36 – 45 lat stanowią 26,3%; osoby w wieku: 46 – 55 lat stanowią 27% ludzi, którzy zmienili chociaż raz w swym życiu wyznanie (religię).

Pod względem płci proporcja zmienności religijnej kształtuje się na podobnym poziomie: mężczyźni – 23,9%; kobiety – 23,1%. Dodajmy, że 67,5% badanych mężczyzn nigdy nie zmieniło swego wyznania (religii), a sytuacja wśród kobiet to aż 69,2%.

Wyniki przeprowadzonych badań pokazują również zmiany religijności Brazylijczyków pod względem stanu cywilnego. Praktyka zmiany religii występuje najczęściej wśród osób rozwiedzionych (52,2%) lub będących w prawnej separacji (35,5%). Może to wskazywać na fakt, iż zmiana wyznania jest między innymi warunkowana także przeżywaną sytuacją kryzysową w małżeństwie pod względem uczuciowym.

Innym czynnikiem, który może wpływać na zmiany w religijności społeczeństwa Brazylii jest poziom wykształcenia. Z badań wynika, że – wśród osób zmieniających w swym życiu wyznanie (religię) – aż 37,4% ludzi stanowią osoby z wyższym wykształceniem.

2.1. Intensywność zmian w obrębie grup wyznaniowych

Średnia zmienności religii (wyznania) w Brazylii stanowi 24%. Z badania CERIS/CNBB wynika, iż osoby deklarujące się jako katolicy, na przykład w stanie Piauí (*Nordeste* – tj. północno-wschodnia część kraju) stanowią 4% ludzi, którzy zmienili w swoim życiu religię lub wyznanie²¹.

¹⁸ Nt. zmian religijności w Ameryce Łacińskiej zob. m.in.: J. P. BASTIAN, *La mutacion religiosa de America Latina – para una sociologia del cambio social en modernidad periferica*, Mexico 1997.

¹⁹ CNBB,43.ASEMBLEIA GERAL (9-17.08.2005), *dz. cyt.*, s. 3.

²⁰ CNBB,43.ASEMBLEIA GERAL (9-17.08.2005), *dz. cyt.*, s. 3.

²¹ CNBB,43.ASEMBLEIA GERAL (9-17.08.2005), *dz.cyt.*, s.4.

Intensywność zmian religijności występuje w bardzo wysokim stopniu wśród badanych, którzy klasyfikowani są w obrębie „innych religii” (89,3%); tutaj występują m.in. osoby deklarujące swoją przynależność np. do buddystów czy wyznawców spirytyzmu. Największą grupą wyznaniową, w której występują zmiany religijności, stanowią zielonościotkowcy (84,6%). W tej ostatniej grupie religijnej najwyższy procent stanowią osoby, które w przeszłości należały do Kościoła katolickiego – 58,9%; 33,2% – wśród zielonościotkowców stanowią osoby deklarujące się uprzednio jako „bezwyznaniowcy” (*sem religião*); bezwyznaniowcy, którzy przeszli do Kościoła katolickiego, stanowią 23% całości wśród tej grupy ludności.

Badania religijności społeczeństwa Brazylii ukazują także grupę ludności, która wielokrotnie zmieniała już wyznanie (religię). Wśród badanej grupy ludności intensywność zmian klasyfikuje się między 3–6 razy. Ta płynność zmian, a jednocześnie niekiedy brak pełnych danych na ten temat, nie pozwala na dokładne ustalenie procesu zmian religijności.

Na ilość zmian religii (wyznania) wśród badanych nie wskazało: 44% katolików, 17% ewangelików, 13,3% zielonościotkowców, 23,9% bezwyznaniowców nie wskazało, do jakiej grupy religijnej uprzednio należeli. Wśród osób badanych 27,2% nie umiało odpowiedzieć, ile razy zmieniało swoje wyznanie (religię).

2.2. Motywacje wyboru aktualnego wyznania (religii)

Na wybór wyznania lub religii wpływ mają, według przeprowadzonych badań, zasadniczo 3 przyczyny:

- a) niezgodność z nauczaniem w danej wspólnotie religijnej. W tej grupie 35% osób należało uprzednio do Kościoła katolickiego; 13,9% – osób należało do wspólnot zielonościotkowych i 33,3% – pochodziło z innych religii,
- b) zaproszenie przyjaciół i krewnych; w tej grupie katolicy stanowią 16,5%,
- c) brak wsparcia ze strony wspólnot religijnych (w momentach kryzysu i różnych trudności). Na ten rodzaj motywacji wskazało: 21,5% zielonościotkowców, 10% osób należących do Kościoła katolickiego, 35% członków „innych religii”.

Przyczyny wyboru aktualnej religii (wyznania) można ująć w trzech wymiarach:

- dobrobyt (powodzenie w życiu),
- bliskość Boga w życiu,
- wymiar etyczno-moralny.

Wśród badanych, którzy z powodu powodzenia w życiu przeszli do innych religii, 4% stanowią katolicy; 33,8% należy do Kościoła katolickiego, gdyż dobrze się w nim czuje; zielonoświątkowcy w tej grupie stanowią 31,3% badanych. Interesujące jest to, iż 18,7% katolików wybrało tę religię, gdyż uważa, że Kościół katolicki pomaga im w trudnych sytuacjach życiowych, a 30,5% stanowią w tym przedziale motywacyjnym członkowie innych religii.

Przeżywanie życia w bliskości z Bogiem stanowi – wśród badanych – kolejną przyczynę zmiany religii. I tak: katolicy w tej grupie stanowią 20,2%, zielonoświątkowcy – 26%.

Ważną motywacją do zmiany przynależności religijnej jest wymiar etyczny określonej wspólnoty. W tej grupie katolicy stanowią 38,1% badanych, ewangelicy – 15,2%.

Jednocześnie warto zauważyć, iż w procesie zmian religijności ważną rolę odgrywają zmiany jakościowe w życiu poszczególnych osób. Twierdzą oni, że nawrócenie (integracja z określoną grupą religijną) przyczyniło się do wielu zmian w ich życiu, postawach, osobowości (są obecnie spokojni, cierpliwi, minęły stany depresyjne).

2.3. Więź z katolicyzmem

Badania religijności wskazują na wysoką tendencję zmienności religii (wyznania) w stronę wspólnot zielonoświątkowych. Aż 33,2% ludzi deklarujących się jako bezwyznaniowcy wybrało właśnie te wspólnoty.

Należy jednak odnotować fakt – na podstawie badań CERIS/CNBB – że 26,9% osób, które uprzednio należało do różnych odłamów wspólnot protestanckich, obecnie deklarują się jako katolicy. Równocześnie spośród zielonoświątkowców 18,7% osób przeszło do Kościoła katolickiego.

Wierni, którzy w badaniach zaliczeni zostali do grupy „innych religii”, stanowią 47,4% osób skłaniających się za wyborem religii katolickiej, natomiast 26,9% z nich decyduje się na udział we wspólnotach ewangelickich. Mówiąc o więzi społeczeństwa brazylijskiego z katolicyzmem, warto wspomnieć o badaniu, jakie przeprowadzono przed laty (1994r.) wśród Brazylijczyków uprawnionych do głosowania (tj. około 100 mln osób)²². Wśród

---

²² A. ANTONIAZZI, *dz. cyt.*, s. 78.

badanych 74,9% przyznało się do wiary katolickiej. W tej grupie: a) 61,4% stanowili katolicy „tradycyjni”, b) 3,8% – należący do grup „charyzmatycznych”; c) 1,8% – CEBs (*Eklezjalne Wspólnoty Podstawowe*)²³, d) 7,9% – należący do innych ruchów kościelnych. Badanie to pokazało, iż około 14 mln osób (czyli prawie 14% ówczesnego społeczeństwa Brazylii) należało do zorganizowanych ruchów w Kościele katolickim.

2.4. Praktyki religijne w warunkach zmienionej religii

Przeprowadzone badania uwzględniają także udział osób w praktykach religijnych poszczególnych wspólnot wyznaniowych. Przyjrzyjmy się uzyskanym wynikom odnoszącym się do niektórych praktyk religijnych w dwóch grupach wyznaniowych: katolickiej i zielonoświątkowców²⁴:

- katolicy – 25,4% uczestniczy w liturgii; 28,1% – bierze udział w akcjach ewangelizacyjnych. Wśród badanych aktualnie katolików – 80,3% twierdzi, że praktykuje obecnie swoją religię. 95,2% – uczestniczy we Mszy Św. (raz w tygodniu – 24,7% katolików bez zmiany religii; 33,3% – raz w tygodniu udział we mszy przez tych, którzy przeszli do Kościoła katolickiego z innych grup religijnych),
- zielonoświątkowcy – 31,1% uczestniczy w zajęciach chóralnych (śpiew), 20,3% – bierze udział w akcjach ewangelizacyjnych.

Obecnie, wśród badanych zielonoświątkowców, do praktykowania swojej religii przyznaje się 95,6% badanych.

3. Fenomen ludzi „bez religii”

Badania wykazały, iż 80% ludzi deklarujących się jako „bezreligijni” wyznawali przedtem w swoim życiu jakąś religię. Wśród nich zaledwie 18,7% uważa, że zawsze byli niewierzącymi.

Zdumiewa jednakże to, że 60,5% spośród tej grupy badanych należało kiedyś do Kościoła katolickiego. Należy jednak zaznaczyć, iż odsetek osób, które bezpośrednio przeszły z Kościoła katolickiego i określiły siebie jako „bez religii” stanowi 42,1%. Oznaczać to może, że uprzednio należały one do innych wspólnot religijnych²⁵.

---

²³ CEBs – Comunidades Eclesiais de Base.

²⁴ CNBB, 43. ASSEMBLEIA GERAL (9-17.08.2005), *dz.cyt.*, s. 8.

²⁵ CNBB, 43. ASSEMBLEIA GERAL (9-17.08.2005), *dz.cyt.*, s. 9.

Z grupy osób badanych, deklarujących się jako bezreligijni, najwięcej osób należy do: „innych religii” (89,4%), ewangelików (80,7%), zielonoświątkowców (79,9%), 78% – to grupa osób o nieokreślonej przynależności religijnej, katolicy stanowią 71,5%²⁶.

Z przeprowadzonych badań można wnioskować, iż jedną z motywacji zdeklarowania się jako „bezreligijny” jest chęć poszukiwania nowych religii, gdyż istniejące nie spełniają oczekiwań osób zainteresowanych. Interesujący jest także fakt, iż 41,4% osób bezreligijnych deklaruje się z racji na fakt, że nie przeżywają żadnej formy religijności w swoim życiu. Dla 29,4% spośród badanych motywacją jest nie przynależność do żadnej instytucji religijnej, a 23,2% osób z tej grupy uważa się za bezreligijnych, gdyż nie należą do żadnego Kościoła, 15,1% badanych z tej grupy stanowią osoby sceptycznie nastawione do instytucji religijnych i nie uznający żadnej religii²⁷.

4. Udział społeczeństwa w praktykach religijnych afro-brazylijskich

Według badań spisu powszechnego z roku 2000 zaledwie 0,34% ludności Brazylii deklarowało swoją przynależność do jednej z grup religijnych afro-brazylijskich²⁸, co daje nieco ponad 570 tysięcy wyznawców²⁹. Niedośzacowanie danych statystycznych w tym zakresie tłumaczą niektórzy (np. A.F. Pierucci, R. Prandi) przyczynami historycznymi, kiedy to katolicyzm był jedyną tolerowaną religią oficjalną w państwie i jednocześnie fundamentem przynależności do społeczeństwa brazylijskiego³⁰. Sytuacja społeczna afrykańskich niewolników sprawiała, iż – obok oficjalnie praktykowanej przez nich religii katolickiej – w swej codzienności pielęgowali oni wierzenia pochodzące z Afryki.

Reginaldo Prandi, odnosząc się do ilości wyznawców religii afro-brazylijskich, podaje dwie przyczyny wpływające na zmianę liczbową w poszczególnych spisach powszechnych³¹: pierwsza – odnosząca się do rzeczy-

---

²⁶ TAMŻE.

²⁷ CNBB, 43. ASEMBLEIA GERAL (9-17.08.2005), *dz. cyt.*, s. 9-10.

²⁸ Zob. Tabela 2.

²⁹ Socjologowie i antropolodzy sceptycznie odnoszą się do wyników CENSO 2000 w tym względzie wskazując, iż liczba członków grup religijnych afro-brazylijskich jest niedoszacowana z racji na nie deklarowaną przynależność np. do umbandy lub candomblé. Zob. A. ANTONIAZZI, *dz. cyt.*, s. 76.

³⁰ R. PRANDI, *O Brasil com Axé: candomblé e umbanda no mercado religioso*, [w:] *Estudos Avançados*, vol. 18, 52 (2004), s. 225.

³¹ R. PRANDI, *O Brasil com Axé*, *dz. cyt.*, s. 226.

wistego wzrostu liczbowego wyznawców religii afro-brazylijskich, druga uwarunkowana rozwojem wolności religijnej w Brazylii. Ta ostatnia odnosi się do członków umbandy i candomblé, którzy skrywali przedtem swoją przynależność religijną deklarując się jako katolicy lub spirytyści, a obecnie mogą to swobodnie deklarować.

Lata 60. XX wieku były w Brazylii okresem, w którym umbanda wśród religii afro-brazylijskich stała się religią dostępną dla wszystkich Brazylijczyków, a nie – jak w przeszłości – tylko dla potomków afrykańskich niewolników. Według Ministerstwa Sprawiedliwości Brazylii w 1967 roku liczba członków wspólnot umbandystycznych wynosiła 240088, a od roku 1964 zanotowano prawie trzykrotny ich wzrost³². Lata 70. XX wieku stanowiły swoiste apogeum wzrostu członków umbandy. Religia ta stała się wówczas w Brazylii „religią uniwersalną”³³.

Warto zwrócić uwagę – w analizie religijności społeczeństwa Brazylii na fakt zmienności w obszarze religijnym afro- brazylijskim na podstawie kolejnych spisów powszechnych ludności w Brazylii. Ukazuje to w wymiarze procentowym poniższa tabela (Tabela 3)³⁴:

Religia	1980	1991	2000
Katolicka	89,23%	83,3%	73,7%
Ewangelicka	6,6%	9,0%	15,46%
Spirytyści	0,7%	1,1%	1,4%
Afro-brazylijskie	0,57%	0,44%	0,34%
Inne religie	1,3%	1,4%	1,8%
Bezreligijni	1,6%	4,76%	7,3%
Całość	100%	100%	100%

³² A. F. PIERUCCI, „Bye bye, Brasil”, dz. cyt., s. 24.

³³ L. N. NEGRÃO, *Entre a cruz e a encruzilhada*, São Paulo 1996, s. 113.

³⁴ A. F. PIERUCCI, „Bye bye, Brasil”, dz. cyt., s. 25. Nie ma obecnie danych Censo 2010 odnoszących się do praktyk religijnych społeczeństwa Brazylii. Według prognoz IBGE dane te mogą być podane do publicznej wiadomości w 3 – 4 kwartale 2012 r. Zob.: www.ibge.gov.br/home/presidencia/noticias/imprensa/ppts/0000000237.pdf, z dn.10.02.2011r.

W ostatnich latach 80. i 90. XX wieku wskaźnik zmienności w omawianym obszarze religijnym jest powolny, stały i stopniowo zmniejszający się: od 0,57% społeczeństwa Brazylii, która oficjalnie praktykowała kultury afro-brazylijskie w roku 1980, do 0,44% w 1991 roku i 0,34% według spisu powszechnego w 2000 roku. Jak zauważa R. Prandi zmienność praktyk religijnych wśród wyznawców umbandy w ostatniej dekadzie XX wieku była większa niż we wspólnotach candomblé .

Jeśli wskaźnik wzrostu wyznawców candomblé w 1991 roku wynosił 16,5%, to już w roku 2000 sięgnął aż 24,4%, co dało w wymiernych liczbach odpowiednio: 107 tysięcy (1991r.) i niemal 140 tysięcy więcej w roku 2000. W ciągu jednej dekady zanotowano we wspólnotach candomblé wzrost o 31,3%. Warto przy tym zauważyć, że ludność Brazylii w tym samym okresie czasu wzrosła o 15,7%³⁵. W porównaniu do candomblé – w omawianym przedziale czasowym zanotowano we wspólnotach umbandystycznych proces zmniejszania się liczby wyznawców o prawie 20,2% (prawie 542 tysiące w roku 1991; w 2000 roku – około 432 tysięcy).

Jedną z najbardziej zauważalnych zmian, jakie zaszły we wspólnotach candomblé w ostatnich trzech dekadach XX wieku, był proces uniwersalizacji tej grupy religijnej, która – z religii „etnicznej” – zaczęła stawać się religią dla wszystkich Brazylijczyków³⁶. Według badań IBGE z roku 2000 na przykład wśród grupy umbandy zaledwie 16,7% jej członków stanowili ludzie afrykańskiego pochodzenia, a w grupach candomblé współczynnik ten wyniósł aż 22,8%³⁷. Pozostałą część wyznawców stanowili ludzie biali.

Analizując dane statystyczne należy zastanowić się nad przyczynami zachodzących zmian w obrębie religii afro-brazylijskich. Zapewne trudno jest wskazać jednoznacznie określoną grupę czynników wpływających na zmienność praktyk religijnych i przynależności do wspólnot afro-brazylijskich.

Zmiana religii lub wyznania stanowiła w przeszłości ważną decyzję. Wiązała się ona często ze zmianą statusu społecznego, przyjęciem nowych wartości, zmianą wizji świata. Często nawrócenie stanowiło swoisty dramat w wymiarze osobistym, rodzinnym czy społecznym. Współcześnie, w życiu społeczeństwa brazylijskiego, zmiany w życiu i praktykach religijnych często następują bardzo szybko i nie powodują wspomnianych wyżej trudności.

---

³⁵ TAMŻE.

³⁶ TAMŻE, s. 234. Obszerną dokumentację na ten temat podaje R. PRANDI w swej pracy *Candomblé de São Paulo. A Velha Magia na Metrópole Nova*, São Paulo 1991, s. 231-242.

³⁷ R. PRANDI, *O Brasil com Axé*, dz. cyt., s. 234.

Istnienie różnorodnych religii w pluralistycznym społeczeństwie Brazylii sprawia, że religie i wyznania współzawodniczą ze sobą o pozyskanie wiernych. Zmiany dotyczące religii odnoszą się także do wspólnot religijnych afro-brazylijskich. W strukturze hierarchicznej tych grup religijnych bardzo ważną rolę spełniają *mãe de santo* (matka świętego) oraz *pai de santo* (ojciec świętego), którzy są głównymi odpowiedzialnymi za ośrodki kultowe, tzw. *terreiros*.

Jednym z czynników, dzięki którym uzyskuje się w procesie inicjacji *dar asze* (główna moc sprawcza), są pieniądze. Bez tej wymiernej wartości nie możliwe jest przejście procesu inicjacji do wspólnoty. Powoduje to, że udział procentowy ludności ubogiej jest coraz mniejszy. Wysokie koszty, jakie adept musi ponieść za długotrwały proces inicjacji, sprawiają zmniejszanie się udziału ludności ubogiej we wspólnotach *candomblé*, a większość jej członków stanowi klasa średnia i bogata część społeczeństwa Brazylii³⁸.

Warto także zwrócić uwagę na fakt pełnej niezależności poszczególnych ośrodków kultowych religii afro-brazylijskich: zarówno pod względem administracyjnym, kultowym jak i doktrynalnym. Wszystko zależy od sfera poszczególnego ośrodka kultu. Z tej też to przyczyny nowo powstające ośrodki kultu różnią się od siebie, chociaż zachowują pewne elementy tradycji ośrodków, do których uprzednio należał *pai de santo* nowego *terreiro*.

Innym czynnikiem wpływającym na zachodzące współcześnie zmiany w ośrodkach kultowych afro-brazylijskich jest zmieniający się system przekazu zasad i elementów kultowych. Pierwotnie wartości te przekazywane były ustnie adeptom poprzez szefów ośrodków (tradycja oralna), w sposób tajemny, w długotrwałym procesie inicjacji wewnątrz ośrodka kultu. Obecnie modlitwy, śpiewy, słownictwo religijne przekazywane są często za pośrednictwem nagrań na płytach kompaktowych czy też bardzo bogatej, ogólnodostępnej literatury przedmiotowej bądź też poprzez internet³⁹.

Częstym sposobem przekazywania religijnej tradycji jest system więzi przyjacielskich. Należy jednak zauważyć, iż nowe metody w przekazie istotnych tradycji religijnych nie są w stanie przekazać podstawowej, istotnej wartości, jaką jest *asze* – główna siła, duchowa moc sprawcza w religiach afro-brazylijskich. Nowe sposoby komunikacji między ludźmi wymagają także od szefów ośrodków kultowych w religiach afro-brazylijskich

---

³⁸ Zob. R. PRANDI, *O Brasil com Axé*, dz. cyt., s. 236.

³⁹ M. FERRETTI, *Oralidade e transmissão do saber nas religiões afro-brasileiras*, [w:] A.J.S. ALMEIDA, L. DE A. SANTOS, S.F. FERRETTI (org.), *Religião, raça e identidade. Colóquio do centenário da morte de Nina Rodrigues*, São Paulo 2009, s. 123 – 128.

wysokich kompetencji w zakresie praktykowanej religii. Niemniej jednak stan kompetencji niektórych *pai de santo* i *mãe de santo* pozostawia wiele do życzenia⁴⁰.

Podsumowanie

Ocena rezultatów badań socjologicznych, mających na celu ukazanie religijności brazylijskiego społeczeństwa, nie należy do łatwych zagadnień. Wielu socjologów uważa niekiedy uzyskiwane wyniki za zawyżone. Chodzi tu między innymi o relacje ilościowe: katolicy – inne religie (wyznania). Zarówno badania *Instituto Gallupa* (1988 i 1991r.), jak i spis powszechny 2000 roku (Censo 2000), wskazują na fakt praktykowania przez katolików – obok wiary katolickiej – kultów innych religii. Obecnie w Brazylii obserwuje się zjawisko przeżywania wiary przez katolików na różne sposoby. Odnosi się to także do wspólnot o różnych odłamach protestanckich, jak też do innych religii.

Proces zmian w religijności Brazylijczyków, mający swój wyraźny początek w latach 80. XX wieku, opiera się – jak się wydaje – na 3 podstawowych elementach: 1) istnieniu obszarów niezwiązanych historycznie z Kościołem katolickim; 2) rozwoju działalności zielonoświątkowców wśród ludności napływowej; 3) szybkim procesie urbanizacji sprzyjającej powstawaniu nowych religii⁴¹.

Z przeprowadzonych przez CERIS/CNBB badań uwidacznia się wzrost liczby osób, które nie obawiają się w sposób publiczny i świadomy deklarować co najmniej podwójnego modelu swojej religijności.

Na podstawie powyższych badań można również zaobserwować zjawisko tzw. modernizacji zachowań społeczeństwa brazylijskiego, a mianowicie: indywidualizmu i subiektywizmu⁴². Sytuację tę charakteryzują między innymi: przyrost naturalny, wzrost poziomu wykształcenia, zwiększanie się liczby małżeństw niezalegalizowanych.

---

⁴⁰ Wizyty, jakie w ośrodkach *candomblé* w Foz do Iguaçu (stan Paraná, 2008 r.) przeprowadziła prof. R.I. RIBEIRO (*Universidade de São Paulo*) wraz z autorem niniejszego opracowania, wskazują na niski poziom wiedzy religijnej niektórych odpowiedzialnych za ośrodki kultu – *terreiros*.

⁴¹ Por. C. R. JACOB [et al.], *A diversificação religiosa*, [w:] *Estudos Avançados*, vol. 18, 52 (2004), s. 9-11.

⁴² Zob. A. ANTONIAZZI, CERIS, *Desafios do catolicismo na cidade*, São Paulo 2002, s. 252-267.

Badania CERIS/CNBB wskazują również na to, iż osoby deklarujące się jako „bezwyznaniowcy” (bez religii) należą do grupy w społeczeństwie brazylijskim, która charakteryzuje się najwyższym wskaźnikiem tzw. ‘deinstytucjonalizacji’ religii oraz tzw. religijności ukrytej. Widoczne jest to szczególnie w metropolii Rio de Janeiro, gdzie 16,9% badanych określiło się jako osoby „bez religii” a jednocześnie uznających się za wierzących w Boga (lub inaczej: Siłę Wyższą). Tam też badania ujawniły zaledwie 1,2% ludzi, którzy deklarują się jako niewierzący.

We współczesnym społeczeństwie Brazylii zauważa się zjawisko redukcji religii do osobistego uczucia, intymności, którym często nie towarzyszy uczestnictwo w religijnym, zorganizowanym życiu wspólnotowym. Badane osoby wskazują jednakże na to, iż w ich życiu modlitwa, choć okazjonalnie, jest praktykowana; wskazują one także na wyznawaną wiarę w Boga.

W kontekście sytuacji religijnej w Brazylii z 1994 roku⁴³, jak wynikać może z danych z roku 2005, procesy migracji ludności oraz rozwój urbanizacji przyczyniły się do zerwania z tradycyjnym środowiskiem religijnym pewnej grupy katolików „nominalnych”, a jednocześnie wpłynęły na wzrost ilości osób aktywnie uczestniczących w życiu Kościoła katolickiego.

Przy okazji zauważyć należy i to, że Kościół katolicki w Brazylii charakteryzuje się mocno spowolnionym udziałem w zachodzących szybko zmianach społeczno-kulturowych w tym kraju. Może to zależeć od systemu organizacji kościelnej, gdzie kapłan we wspólnotcie odgrywa mimo wszystko główną rolę. Dodajmy, że w 1970 roku jeden ksiądz obsługiwał statystycznie 7100 mieszkańców, w 1990 roku jeden kapłan katolicki posługiwał już wśród ponad 10 tysięcy osób. Obecnie sytuacja ta niewiele się zmieniła.

---

⁴³ Zob. p. 2.3: Wiąż z katolicyzmem.

RELIGIOUSNESS OF THE MODERN BRAZILIAN SOCIETY

SUMMARY

The above study deals with a question of religiousness of the modern Brazilian society. The paper provides analysis of changes in religiousness of the Brazilian society. Shown were their ties to Catholicism and characterized were religious practices of Brazilians faced with changed religion. Furthermore, pointed was out the phenomenon of a growing number of the people that call themselves “*people without religion*” and analyzed was a society participating in the Afro-Brazilian religious practices.

The data for the analysis was provided by Census of the year 2000 (Censo 2000); the study conducted by CERIS, study commissioned by *National Bishops' Conference of Brazil* (CNBB), as well as by partial analyses of Census 2010. The last, for obvious reasons, provide only partial data, since full disclosure of Census 2010 will not be available until the second half of the year 2012.